

Fokok és délábok

A vízgazdálkodási szakemberek számára a fokok mindig is elsősorban gondot jelentettek, mivel rajtuk keresztül árasztották el az áradó folyók az ártereket. Ezért a gát, illetve töltésépítés folyamán ezeket a fokokat elzárták.

Manapság az Alföld megmentését várják egyesek a fokok megnyitásától. Reményeiket egy, a valósággal keveset törődő álom-elméletre építik. E szerint hajdan, még a török idők előtt, ősaink a fokok ásásával nagyszerűen megoldották mind az árvízgondokat az Alföldön, mind pedig a belvíz és aszály problémákat. Vissza kell hát állítani az ősi „fokrendszert”- mert hogy ezek a fokok egy jól átgondolt rendszer szerint működtek -, majd el kell bontani a gátakat.

Az elképzelés alapjául Andrásfalvy Bertalan azon gondolata szolgált, hogy „*a fok formálja át a természet önkényéből áradó és apadó, lényegében befolyásolhatatlan folyók tevékenységét emberi haszonvétel tárgyává*”, azaz a fokok „*mesterséges készítésűek*”¹. A baj csak az volt - véli Andrásfalvy -, hogy a török korban (1526-1699) a fokok gondozását elhanyagolták, és a fokrendszerrel való gazdálkodás technikáját elfelejtették. Ha tehát ezeket az ismereteket felfrissítjük - vonják le a következtetést a fokrendszer-elmélet hívei -, a csatornákat ismét kiépítjük, megteremtjük az árvizekkel való békés együttélés feltételeit. Következőleg a folyók mentén a gátépítés elhibázott volt, és ma nemcsak fölöslegesek a töltések, hanem károsak is, tehát el kell őket bontani.

A fokok ember-alkotta voltára alapvetően *két érvek* van.

A legmegfoghatóbbak a *nyelvi* eredetű érvek. A régi térképeken, népnyelvben előfordul „Ásott fok” vagy olyan is, melynek „ásvány” a jelzője.

A másik érv, hogy ezek a fokok az adott terület legmélyebb pontján nyílnak a folyó folyásirányába hajolva, hogy minél szelídebben áradjon ki a folyó vize az adott ártérre. Okos és *célszerű* „*építésük*” ugyancsak emberi eredetre utal.

Vegyük közelebbről szemügyre ezeket az érveket!

A *nyelvi érvek* azért nem meggyőzőek, mivel számos ellenpéldát lehet felhozni velük szemben. Az oklevelekben ugyanis a *meatus* (torkolat), *alveum* (meder), *ruptura* (szakadás), *ostium* (nyílás, torkolat) kifejezésekkel fordul elő leggyakrabban, amely szavak jelentésükben nem tartalmaznak utalást arra, hogy azokat a fokokat, melyeket jelölnek, emberi kéz alkotta volna. Sőt az egyik oklevélben és egy 17. századi térképen értelmezve is megtaláljuk a *fok* szót: *alveum arundinosum seu fok* (náddal benőtt meder, vagyis fok), illetve: *ruptura seu fok* (a folyó partjában lévő *szakadás*, vagyis fok).

¹ Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. 1976. Szekszárdi Nyomda. (Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig)

A másik érvre, tudniillik, hogy a fokok a folyót kísérő övzatonyt átvágva a terület legmélyebb pontján térnek vissza a folyóba, ami értelmes emberi beavatkozásra utal, az a válaszuk, hogy ebben nem az emberi lelemény, hanem a természet törvénye diadalmaskodik. Az ártérről a lepadt folyó felé áramló vizeknek ugyanis a gravitáció törvénye csalhatatlanul megmutatja, hol kell visszatérniük a folyóba. Ezek a vizek aztán évtizedek vagy évszázadok alatt nemcsak *szakadást, kitorkollást, kaput*, hanem annak folytatásában medret is építettek maguknak. Rajtuk keresztül a *folyó saját vize áramlott ki-be* - az áradáskor és apálykor -, azaz a folyó kinyúlt a mocsárba, az ártérbe, akár a sziklafok a tengerbe. Ezért kapták ezek a medrek a *fok* elnevezést, és alapvetően ebben különböznek a fokok a mellékfolyóktól, melyek „idegen” vizeket szállítanak a folyóba. A fokoknak az övzatonnyal pedig dolguk nem volt, mivel a folyó születésének pillanatától az ár és apály lüktetése nyitva tartotta őket.

A fokot ugyanígy *természetes* képződménynek ismeri a Dunát 6 könyvben leíró Luigi Ferdinando *Marsigli* is, bár téves fordítás alapján a „fokrendszer” hívei saját elgondolásuk mellett szeretik őt idézni. Marsigli Duna-monográfiájában először tett kísérletet a folyó és mocsarai, árterei közötti kapcsolat tudományos leírására. Ábrán is szemléltette a fokok működését. Az itt bemutatott, az ő könyvéből vett ábrán a fokot „H”-val jelölte. A kép felirata: *”A Duna keresztelvénye alacsony vízállásnál, hogy nyilvánvalóvá váljon a mocsár állapota szinte víz nélkül”*. Az említett „H”-val jelölt medrekre azt mondja, hogy *„foknak nevezett csatornák”* (Canales dictos Foch”). Az „M” : *„Az N tóból induló nagyobb csatorna”*. A H és az M betűjelnél Marsigli *„canalis”*-nak mondja a fokot. A szótárak ennek általában az ember ásta csatorna értelmet adják. Marsigli azonban másképpen használja a szót. Ez rögtön egyértelművé válik, ha a szöveget tovább olvassuk: *„Si aqua Danubii decreceret plusquam sit altitudo C, denuo alter canalis Foch fieret, et sic usque ad finem profunditatis lacus, magna copia Piscium periret cum universali aeris infectione”*. A mondat magyarul így hangzik: *„Ha a Duna vize a C szint alá süllyed, végül is másik fok keletkezik, és így tovább egészen a tó fenekéig, és a halak nagy tömege pusztul el, teljesen megfertőzve a levegőt.”* E szerint tehát a fok nem emberi kéz, hanem a folyóba visszatérő vizek által épített „canalis”, mely „fieret”, azaz *lesz*, keletkezik, támad. A terepviszonyoktól függően számos ilyen csatorna, fok, bara (szláv nyelven) keletkezett és létezett, melyeket a régi térképek feltüntetnek - ember nem járta vad, mocsaras területeken is... 1690-es évekből származik az a kéziratot térkép, melyen a Tiszának Titel feletti szakaszát ábrázolják. A csaknem három és fél méteres rajzon 1-96-ig számozva fokokat, patakokat, mocsarakat, "bara"-kat és néhány helységet jelölnek a folyó partján. Rajta található egy olyan megnevezés is, ahol a ruptura és a fok szinonimaként szerepel, amiből következtetni lehet arra, hogy milyen értelemben

használta L. F. Marsigli és J. C. Müller a fok szót: „Tzurofok v. ruptura”. A „ruptura” törést, megszakadást jelent, („rupti aggeres = elszakadt töltések, gátak” - Páriz Pápai szótár).

Marsigli egyébként ismerte a fokok árvízmérséklő hatását is. Az áradó folyók emelkedő vize ugyanis rajtuk folyamatosan töltötte fel az azokat kísérő mocsarokat és ártereket, így a főmederben az árvízszint magassága mérséklődött, viszont az ár levonultával a fokokon visszaáramló vizek még sokáig növelték a vízállást a folyóban. Így az árhullámok „laposabbakká”, viszont időben elnyúltakká váltak. A kisebb áradásokat szinte teljesen el is nyelték ezek a mocsarak és árterek. Marsigli a fent említett művében leírja, hogy amikor 1694-ben gyalogos seregével Culutban tartózkodott (a Duna bal partján Mohács és Eszék közötti szakaszon), Bécsből riasztó árvízi hírek érkeztek hozzá, ugyanakkor ők ott szinte semmit sem észleltek. „...*A mocsarak okozzák azt is - írja -, hogy a Duna igazi medrében lévő víztömeg nem olyan észrevehetően és azonnal kezd el apadni, bár az áradást okozó esők és hóolvadások már megszűntek; a mocsarokból a Dunába visszaszivárgó vizek megakadályozzák ugyanis, hogy az apadás mindjárt érzékelhető legyen.*”

Eleink igyekeztek igazodni a vizek eme lüktető mozgásához. Lakhelyüket ott választották ki, ahova a tapasztalat szerint már nem értek fel az árvizek. A csordákat, kondákat a terep ismeretében ugyancsak a vizekhez igazodva legeltették vagy terelték karámba. „*A kövér fűvű legelőkön címeres szarvú fehér marhák rázták a kolompot. Ahol a legelő szárazabb szikesbe csapott át, apró tippanos fűvét juhnyájak borotválták. Ahol a lábnyom vagy a szekérút beleveszett a haragos zöld rétbe, ott a konda bányászott. Ha a nyári forráság leperzselte a legelőt, beverték a jószágot a rétbe, ahol még mindig talált harapnivalót*” (Győrffy István).

Magasabb árvizekkor azonban ez az idilli kép tragikusba fordult: a jószág egy-egy, a síkságból kiemelkedő helyre szorult össze, ahol lelegetve minden fűvet, éhen döglött vagy a poshadt vizet volt kénytelen inni, és attól pusztult el. Közben a szúnyogok, férgek milliárdjai háborgatták őket. Nem kényeztette a természet az embert sem: „*A nagy kiterjedésű rónaság bármely pontján álltunk meg - írja a hazánkon átutazó Würtenbergi Simplicissimus -, nem láthattunk mást, mint egy elvadult, vizes, nádas, ingoványos vidéket, melyen itt-ott a kiemelkedő magaslatokon, de leginkább a folyók közelében, jóformán azok partján vagy a mocsarak közötti, alig megközelíthető szigeteken megtelepedett néhány családot, melyek nádból szerkesztett, sárral tapasztott kunyhókban húzták meg magukat...Vetésnek sehol semmi nyoma, mert lehetetlenség azt megőrizni a szarvasoktól, vaddisznóktól. De ha ezektől meg is védik, lelegetik azt a darvak, melyek oly nagy számban vannak, hogy vonultukban felhőként borítják az eget.*”

Az árterek lakóinak talán legbiztosabb megélhetési forrása a hal volt, melyet szárítva és füstölve is konzerváltak. Hamar felismerték, hogy a természet minden áradás alkalmával „halastavakat” képez a mélyedésekben, és elég, ha a megfelelő helyen a fokokat vesszőből font gáttal elzárják, mely a vizet átengedi, de a halakat visszatartja, bőséges halzsákmányhoz juthatnak. Bél Mátyás a következőképpen beszéli ezt el: *„A medréről kilépő folyó a mélyedéseket a fokokon keresztül nemcsak vízzel, hanem hallal is megtöltötte. Amikor aztán a folyó vize apadni kezdett, a halászok és az élelmes parasztemberek vesszőből gátakat építettek, nehogy a visszahúzódó vízzel a halak is visszatérjenek a Tiszába. Itt aztán - akár holmi halastavakban - fogva tartották őket. Nem ritkán az is előfordult - mondja ugyancsak Bél -, hogy a vesszőből font gátat a nagy mennyiségű hal elsodorta. Ha pedig az akció sikeres volt, még a környékbeli falvakat is meghívták halászni. Ha meg senki sem jött - ami ugyancsak megesett -, a disznósordákat beleterelték a haltól hemzseggő mélyedésekbe, ahol "gazdag legelőhöz, helyesebben halászhoz" juttatták őket, de a sok halat ezek se győzték felfalni, így azok nagy része elpusztult, bomlásnak indult, és iszonyú bűzt árasztottak, úgy annyira, hogy az utazók ezeket a helyeket, mintha csak pestissel lennének fertőzve, messze el szokták kerülni.*

A Tisza halgazdagsága Brown angol orvost is ámulatba ejtette (1677): „A Tisza halbőség tekintetében a legelső egész Európában, vagy ha szabad mondani, az egész világon...A Bodrog folyó, amely Tokaj közelében ömlik a Tiszába, szintén annyira haldús, hogy a lakosság állítása szerint nyáron, sekély vízállásnál a sok haltól megdagad.”

A 19. századi folyószabályozásokkal nemcsak az árvizek szűntek meg, hanem ez a burjánzó vízi világ is eltűnt. Talán éppen ez után a letűnt világ utáni sóvárgás szülte a történelmi alapokat nélkülöző álmodozást az árvizeket, aszályokat és belvizeket kezelni tudó fokrendszerrel. A vágy tiszteletreméltó, az út azonban téves, mert ez az út sohasem létezett. A zseniális fokrendszerrel, mely aszályt, belvizet és árvizet egyaránt kezelte, és virágzó gazdálkodást biztosított az Alföldön, a levéltárak mélyen hallgatnak. Ugyanakkor Werbőczy híres törvénykönyvében mély nyomot hagytak az árvízi gondok - pedig akkor még állítólag értettek a foki gazdálkodáshoz, hiszen a törökök előtt vagyunk (1517): *"Helyes és elfogadható mentségnek tartjuk azt, ha a felperest vagy alperest vagy ennek ügyvédjét hazulról a... törvényszékekre indulván és odajutni igyekezőn, elindulása után ... tetemes vízáradás akadályozta..." (59.§.).* Ezeknek a vízáradásoknak rendszeres pusztításairól egészen konkrét leírást is kapunk a törvénykönyv egy másik paragrafusából: *"...Igen sok városnak, falunak és birtoknak, valamint sok mezővárosnak és pusztának határait és határvonalaikat folyamok és folyóvizek különítik el, veszik körül és zárják be, az ilyen folyamoknak kiáradása és ereje*

pedig igen gyakran nagy darab földet, rétet és erdőt elszakít..., mert a folyam futása és rohanása a maga rendes folyásából, medréből és útjából igen gyakran más, új mederbe szokott elhajolni és térti..." (87.§).

Sok szó esett a fokok hasznos voltáról. Pedig volt köztük „Mérgező fok” is, és olyan is, melyen keresztül vármegyéket pusztított az árvíz. Ilyenről szól Erdődy Lajosnak a Mirhó-fok elzárását ünneplő versrészlete (1785):

„Felhatott az égre sok szegény insége
Az mellyet okozott Mirhó dühössége
Heves, Szabolcs, Bihar, Békés nagy vidéke
Volt kártételedek uralkodó széke
Csanád, Csongrád széles Kunság térségei
Voltak habjaidnak nagy ellenségei
Mert oda plántáltál habzó tengereket
Az honnan várhatták ezek kenyereket.

Nem káromkodik hát annyit a gyalog nép
Ha rövid uton jár s szárazabb földre lép
Pesttől Debrecenig nem kerül Tokajra
De eddig hány ezret jutattál ily bajba...”

Végezetül marad a nagy kérdés. Ha nem az ártéri gazdálkodás, a „fokrendszer” visszaállítása a jövő útja, akkor hogyan tovább? Véleményem röviden az, hogy folytatni kell a Tisza-szabályozás Széchenyi által megfogalmazott programját: vizet vinni oda, ahol annak híjjával vannak, vagyis megoldani az Alföld öntözését, és elvinni a vizet onnét, ahol abból túl sok van, azaz kezelni kell a belvizeket. Továbbá - aminek, az ország gazdasági erejét figyelembe véve, már ma is realitása van, és amivel már tervezés szintjén a mérnökök foglalkoznak is: növelni kell az Alföldön a vizes élőhelyek, tavak és tározók számát. Ezek rendeltetése azonban nem az árvízi gondok megoldása, mert az áradó Tiszán levonuló sok millió köbméternyi víztömeg kezelésére ezek alkalmatlanok, hanem elsősorban a természet gazdagítása és az ember öröme. Az árvizek ellen pedig továbbra is egyetlen reménységünk az erős töltés és a szervezett védekezés.

Deák Antal András

